

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

НА ЗАХИСТ ПСЕВДОМАВРИКІЯ

(З приводу статті Д. І. Бліфельда, опублікованої в XIV т. «Археології»).

Для літератури, присвяченої історії слов'ян VI—VII ст., характерно: коли йдеться про риси, що засвідчують порівняно високий рівень соціального розвитку антів і склавів, звичайно посилаються на повідомлення Прокопія, Агатія, Йорнанда, Менандра, Феофілакта та інших авторів, коли ж підкреслюються архаїчні риси суспільного ладу тих же племен, на сцену виступає інше джерело — «Стратегікон» Псевдомаврикія.

Закономірно постає питання, чи можна вважати випадковим, що одне конкретне джерело так цілеспрямовано вибрало і зафіксувало всі архаїчні риси суспільного устрою антів і склавів, не відзначивши жодної прогресивної тенденції в цьому розвитку? А коли виявляється, що в деяких відношеннях дані Псевдомаврикія про антів і склавів прямо протирічають даним інших візантійських джерел, то необхідність пояснення цих розбіжностей стає очевидною.

Спроба такого пояснення була зроблена мною в статті, опублікованій в 1953 р.¹, яка через дев'ять років після опублікування зазнала критики з боку Д. І. Бліфельда². Наскільки пояснення, запропоноване мною, є вдалим — можна сперечатися, але мій критик замість того, щоб запропонувати якимось іншим розв'язання проблеми, яка настійно висувається життям, поставив собі за мету довести, що насправді ніяких розбіжностей між «Стратегіконом» і рештою джерел немає.

Д. І. Бліфельд твердить, що у зв'язку з постановкою питання про невідповідність даних Псевдомаврикія даним інших джерел, нібито «постала необхідність або відмовитись від цих уявлень про антське суспільство (тобто уявлень, що впливають з аналізу Прокопія та інших джерел—М. Б.) чи, принаймні, внести корективи відповідно до свідчень Псевдомаврикія, або ж зовсім відкинути ці свідчення» (стор. 184). Тим часом, правильним був би третій шлях, а саме: спробувати зрозуміти, що описують досліджувані джерела і пояснити розходження, не заперечуючи заздалегідь жодного з них і не підтягуючи його дані до якоїсь наперед визначеної тези³.

Саме цього шляху я додержувався при написанні статті 1953 р., висловивши гіпотезу, що Прокопій та інші автори VI—VIII ст. з одного

¹ Об антах Псевдомаврикія, СА, 1953, № 2.

² Д. І. Бліфельд, З приводу тлумачення свідчень про антів Псевдо-Маврикія, Археологія, т. XIV, К., 1962.

³ Коли ж питання про «внесення коректив» стало б необхідним, то, думаю, що перевага була б не на стороні «Стратегікону», оскільки він один протистоїть більш, як десятку інших джерел. Зрештою, саме так і поступає Д. І. Бліфельд, всупереч власним деклараціям.

боку і Псевдомаврикій — з другого мають на увазі різні групи слов'янських племен, які стояли на різних ступенях історичного розвитку. Наявність таких груп є фактом, що встановлюється на підставі різних джерел, незалежно від «Стратегікона», отже, як не вирішувати питання про зміст останнього, факт цей залишиться непохитним⁴. Д. І. Бліфельд формулює власний метод дослідження, що полягає у вимозі оперувати лише «безпосередніми відомостями джерел», а не їх «інтерпретацією» (стор. 185), тобто готовими формулами, які містяться в текстах, а не даними, які випливають з наведених в джерелах реальних фактів. Як це виходить на практиці, проілюструємо одним прикладом.

Д. І. Бліфельд заперечує мій висновок про работоргівлю у антів на тій підставі, що в джерелах немає прямо сформульованої заяви про наявність такої. Тим часом, цей висновок базується на конкретному факті, повідомленому Прокопієм, коли раб був проданий і куплений у слов'янському суспільстві. Наш опонент, спираючись на слово «выкупить», яке стоїть в російському перекладі тексту Прокопія, зробленому С. П. Кондратьєвим, запевняє, що тут йдеться не про покупку раба одним слов'янином у другого, а про викуп воєннополоненого анта у чужинців-склавнів (189—190), хоча таке тлумачення протирічить змісту джерела: адже з останнього ясно випливає, що той, хто купив Хільбудія, нічого не знав про його антське походження, бо вважав його римлянином, і купував не для того, щоб зробити його вільним, а щоб здерти за нього великий викуп. Так заради одного слова (яке, до речі, зовсім не обов'язково повинно мати те значення, яке вкладає в нього Бліфельд) приноситься в жертву зміст події, тобто факт.

Але, треба сказати, що цей метод дослідження Д. І. Бліфельд застосовує лише доти, доки це допомагає йому в його концепції. Так, згадавши слова Прокопія про те, що в антів «щастя і нещастя в житті вважається загальною справою», він твердить, що це «можна розуміти тільки як свідчення спільності повсякденних життєвих інтересів, як вказівку на якусь близькість, можливо навіть спорідненість членів суспільства, певно, не в масштабі всіх антів, а лише в межах окремих общин» (стор. 193)⁵. Чи не здається моему шановному критику, що це і є прикладом «інтерпретації» даних Прокопія, а точніше кажучи — спроба привести їх у відповідність з власною суб'єктивною концепцією?

Або розглядаючи повідомлення Йорнанда про антського царя (Рех) Божа, страченого готським королем Вітіміром разом з синами і 70-ма найбільшими вельможами, Д. І. Бліфельд заявляє, що Божа треба вважати не царем (як його називає Йорнанд), а ватажком, подібним до тих 70 вельмож, які тільки тимчасово «протримались ворожнечою до готів» і стали під владу одного вождя» (стор. 191). Тут знову маємо «інтерпретацію», причому — цілком довільну: жодного натяку на щось подібне у Йорнанда не знаходимо; навпаки, його розповідь цілком ясно рисує Божа як верховного правителя, а його вельмож (*primates sui*) — не союзниками, а підлеглими. Слід було б замислитися над питанням, що міг уявляти собою союз 70 (!) племен (і чи було у антів стільки?). Оче-

⁴ Тому дарма Д. І. Бліфельд надає питанню про відповідність «Стратегікона» іншим джерелам принципового значення; якщо б йому і пощастило довести цю відповідність, «концепція антського періоду», що базується на зовсім іншій матеріальній основі, не втратить свого значення.

⁵ Це дає нагоду, до речі, оцінити послідовність мого опонента. Буквально в наступній фразі він заперечує моє твердження, що Псевдомаврикій, говорячи про роз'єднаність антів, має на увазі роз'єднаність окремих общин, на тій підставі, що неможливо гадати, ніби Псевдомаврикій радить «вступати в дипломатичну гру з кожною окремою общиною або родом». Отже, Псевдомаврикій не може, а Прокопія може? Підкреслимо, що повідомлення Прокопія наводиться у зв'язку з дійсними дипломатичними переговорами Юстиніана I з антами після жорстокої поразки візантійської зброї від їх військ.

видно, такий «союз» був би політичним об'єднанням, більш масштабним, аніж це виходить у найсміливіших гіпотезах «концепції антського періоду». Не кажу вже про те, що політична обстановка 385 р., до якої відноситься повідомлення Йорнанда, робить гіпотезу Бліфельда абсолютно недоречною: в цей час готи зазнали жорстокого удару збоку гуннів і вже не становили таку силу, проти якої анти (що виступали стороною пасивно), раптом забувши свої чвари і ворожнечу, об'єдналися під владою одного вождя.

Подібних прикладів можна було б навести чимало.

Перехожу до порівняння даних Псевдомаврикія про антів і склавів⁶ і відомостей інших джерел, як це зроблено Д. І. Бліфельдом.

Само собою зрозуміло, що коли антів Псевдомаврикія вважати іншою групою племен, аніж антів інших джерел, це аж ніяк не означає, що у них не було нічого спільного. Звичайно, були і схожі риси, які здаються настільки очевидними, що в статті 1953 р. я просто не вважав потрібним на них спинятися. Д. І. Бліфельд перелічує цілий ряд таких схожих рис: і ті і інші не мають міст, і ті і інші доброзичливі і не злі, і ті і інші відпускають рабів за викуп, і ті і інші озброєні дротиками і стрілами⁷ і т. д. і т. ін. Але ці зіставлення з погляду поставленого питання нічого не варті: адже всі ці риси були властиві не лише слов'янам, а й іншим варварським племенам: готам, лангобардам, гепідам, герулам, аланам, гуннам, аварам і т. д.⁸, на підставі таких «аргументів» можна довести тотожність антів Псевдомаврикія не лише антам інших джерел, але кому завгодно.

Деякі аргументи Д. І. Бліфельда мають просто несерйозний характер: він, наприклад, вважає доказом тотожності антів Псевдомаврикія антам інших джерел те, що ті й другі живуть у лісистій, заболоченій місцевості. Але ж йдеться про одну й ту саму місцевість — Нижню Наддунайщину, географічні умови якої аж ніяк не залежать від культури її населення. Кожне плем'я, яке б там з'явилося, змушене було б жити серед лісів і боліт.

Отже, перелік таких відповідностей — це не шлях до розв'язання проблеми. Коли виникає думка про те, що поміж однією групою відомостей і другою є якась різниця, то предметом уваги повинні бути перш

⁶ В своїй статті 1953 р. я говорив тільки про антів, що було неточністю: в джерелах анти і склавівні згадуються поруч. Цією неточністю скористався Бліфельд: навівши відомі дані про схожість образу життя антів і склавів, він заявляє: «якщо припустити, що анти Псевдомаврикія щось інше ніж анти Прокопія, то доведеться визнати, що його слов'яни в тій же мірі відмінні від слов'ян Прокопія, тобто доведеться визнати наявність двох, так би мовити, різновидностей антів і таких же двох паралельних їм різновидностей слов'ян. Штучність та неймовірність такого припущення цілком очевидна» (стор. 186). Типовий софізм, який не містить в собі ніякого сенсу. Якщо припустити, що Псевдомаврикіє в VII—VIII ст. мав перед собою якусь групу слов'ян (до речі, не обов'язково самих лише сіверян), відмінну від тих антів і склавів, які діяли в IV—VI ст., і незаконірно переніс на неї назви, поширені в джерелах VI ст. (антів і склавів), то, оскільки ці імена всюди зустрічаються разом, цілком природно, перенесеними виявилися обидва імені. Навпаки, було б дивним і вимагало б спеціального пояснення, якщо перенесенням виявилось б тільки одне ім'я. Звідси зовсім не випливає, що ті, кого мав на увазі Псевдомаврикіє, були розділені на два великі масиви племен, подібно до справжніх антів і склавів. В дальшому ми для краткості говоритимемо про антів, маємо однак, на увазі, що все це в однаковій мірі стосується і склавів.

⁷ Навівши повідомлення Псевдомаврикія про те, що кожний ант озброєний двома списами, і Іоанна Ефеського про те, що раніше анти не знали, що таке зброя, крім двох-трьох дротиків, Бліфельд в захопленні вигукує: «навіть кількість дротиків збігається!» (стор. 194) і потрапляє вприсак, бо вираз Іоанна має ідіоматичний характер і означає «мало», а не точну кількість.

⁸ Якщо наш опонент так захоплюється «безпосередніми відомостями» про схожість антів і склавів, то чому він ігнорує аналогічні повідомлення, що стосуються інших народів? Наприклад, Тацит підкреслює схожість слов'ян (венедів) з сарматами і германцями. Той же Прокопій пише про схожість антів і склавів з масагетами і гуннами. Користуючись методом Бліфельда, дуже легко ідентифікувати всі ці, зрештою зовсім різні, племена.

за все ті факти, які обумовлюють виникнення такої думки. В нашому випадку розходження стосуються в основному двох сюжетів: політичного устрою антів і їх військової організації. Якщо б Бліфельду пощастило довести, що в цих питаннях розбіжності між повідомленнями Псевдомаврикія та інших джерел немає, тоді його мета була б успішно досягнута. Невдача розглядуваної статті полягає саме в тому, що зробити цього він не зміг, і замість того заповнив свою статтю недоречними зіставленнями, подібними до сентенцій щодо стріл і дротиків, боліт і лісів і т. д.

Розбіжність повідомлень Псевдомаврикія з одного боку, а Прокопія та інших письменників — з другого щодо політичної структури антів полягає в тому, що анти Псевдомаврикія по суті взагалі ще не знають такої, тоді як інші джерела рисують антів об'єднаними в більш-менш значному міжплемінному союзі (треба думати, типу «варварських держав»). Але звернімось до прямих повідомлень джерел.

У Псевдомаврикія: «Оскільки поміж ними нема однодумства, то вони не збираються разом, а коли й зберуться, то вирішене ними зразу ж порушують інші, бо всі вони ворожі один до одного і притому ніхто не хоче поступитися іншому», ...вони «не мають над собою глави і ворогують один з одним», і т. д.⁹ У Прокопія: анти і склавіни «здавна живуть у народоправстві і тому у них щастя і нещастя в житті вважаються справою спільною»¹⁰.

Чи не здається Д. І. Бліфельду, що в цих висловлюваннях все ж таки є деяка невідповідність (щоб не сказати протилежність), яку так чи інакше треба пояснити? І справа в тому, що справедливість слів Прокопія матеріально підкріплюється фактами, які знаходимо в багатьох джерелах; фактами, в яких анти (і склавіни) виступають з досить сильною організацією, здатною не лише протистояти Візантії, але й успішно боротися проти неї, виставляючи армії, чисельністю до 100 000 воїнів. Намагання Бліфельда довести, що у слов'ян в VI—VII ст. таких політичних союзів взагалі ще не існувало, просто незрозуміле, оскільки теза про їх наявність є загальним місцем в історичній літературі і аж ніяк не особливістю «концепції антського періоду» (Дулібський союз, Валіана і т. ін.).

Д. І. Бліфельд твердить, що й у антів Прокопія немає особистої влади, — на тій підставі, що сам Прокопій про це безпосередньо не пише. В дійсності ж дані Прокопія мають лише той сенс, що стверджують у антів наявність левної організації, яка їх об'єднувала і здавалася візантійському вельможі VI ст. демократією. Але в творах Йорнанда, Менандра, Феофілакта, Феофана та інших знаходимо відомості про конкретних осіб, які, безумовно, мали владу у антів (чи склавів). Імена їх, зрештою, добре відомі і Бліфельду; частину з них він називає в своїй статті — Ардагаст, Бож, Мусокій¹¹, але прагне всіляко їх принизити. Про Бога вже було вище; подібними методами дискредитуються й інші.

Так, наприклад, великий інтерес становить повідомлення Феофілакта про взятих візантійцями в полон розвідників, які були підданими царя (РНЕ) Мусокія. Це повідомлення (важливе з двох боків — з погляду титулу, який носив Мусокій і прямого твердження про наявність у нього підданих, тобто про владу, яка вже мала політичний характер) Д. І. Бліфельд заперечує на тій підставі, що «в джерелі підданими Мусокія названі тільки полонені розвідники, що, зрозуміло, не визначає кількість підданих» (стор. 192), і разом з тим намагається кинути тінь на гепідаінформатора візантійців.

⁹ ВДИ, № 1, 1941, стор. 254.

¹⁰ Прокопій из Кесарии, О войнах с готами, М., 1950, стр. 297.

¹¹ Можна ще додати імена Даврита, Межаміра, Келагаста, Ідарія, Пірагаста і т. д.

Чи не хоче Д. І. Бліфельд переконати нас, що у Мусокія тільки і було підданих, що захоплені в полон розвідники? Але ж з дальших подій з повною безперечною впливає наявність у розпорядженні Мусокія досить великих сил, що видно хоча б з того, що зрадник-гепід одержав у нього сто п'ятдесят човнів нібито для перевезення частини слов'янського війська, яка перед тим зазнала поразки. Видно це і з того, що в операції проти слов'ян, яка полягала у несподіваному нападі на табір Мусокія, коли він і його оточення були напідпитку після тризни, брало участь понад три тисячі регулярного візантійського війська, і незважаючи на безперечну перевагу в ситуації, ледве не зазнало поразки. Отже, доводиться визнати, що у Мусокія все ж таки було «багато» підданих.

В такий спосіб названі в джерелах особи перетворюються на ватажків невеликих общин, які, нібито, не відігравали і не могли відігравати будь-якої серйозної ролі в політичній історії тих часів. Неясно тільки, чому Візантія, що була сильнішою країною свого часу і успішно боролася з досить міцними об'єднаннями готів, вандалів, арабів, не кажучи вже про сасанідський Іран, так боялася цих Мусокіїв та Ардагастів і зрештою була безсилою протистояти їм? Очевидно, вони все ж таки мали деяку силу.

Згадаємо хоча б склавінського Даврита з його славетною відповіддю аварам. Очевидно, ця відповідь спиралася на усвідомлення власної сили: адже склавіни не лише відкинули претензії аварського кагана, але й убили його послів, проте каган виявився безсилим відплатити за образи і лише через багато років, коли ситуація змінилася на його користь, пригадав склавінам їх зухвалість. Чи можна сумніватися, що влада Даврита була далеко не ефемерною?

Ще гірше стоїть справа з даними щодо військової організації антів. Тут розходження між «Стратегіконом» та іншими джерелами виявляються ще яскравішими — настільки, що й сам Д. І. Бліфельд, зрештою, не може їх заперечити і бачить себе перед необхідністю якось їх пояснити.

Зазначимо, що «Стратегікон» є спеціальним військовим трактатом. внаслідок чого військові проблеми найбільш привертають увагу його автора. Слід особливо підкреслити, що розходження Псевдомаврикія з іншими джерелами стосуються найважливішої сторони військової справи, а саме — організації озброєних сил. Згідно з твердженням Псевдомаврикія, анти не мають воєнного ладу і єдиного начальника; вони не вмюють ні підкорятися, ні битися в строю; вони не визнають воєнного ладу, нездатні битися в правильній битві, з'являтися на відкритих і рівних місцях. Тимчасом інші джерела повідомляють про успішні воєнні дії антів у відкритому полі, про великі загони і армії, що нараховували по кілька тисяч, десятків тисяч і навіть 100 000 воїнів, про правильні дії антських з'єднань, облогу ними міст, про успішні битви з регулярними візантійськими силами і т. д.

Як не дивно, говорячи про воєнну справу у антів, Д. І. Бліфельд питання про організацію військових сил зовсім обходить і підміняє його двома іншими сюжетами, які для розглядуваної проблеми на мають серйозного значення: даними про озброєння і тактичні прийоми. За Бліфельдом виходить, що анти Псевдомаврикія тотожні антам інших джерел тому, що і ті і другі: а) були озброєні стрілами і дротками; б) під час воєнних дій застосовували всякі хитрощі, пастки і т. п. Про стріли і дротики уже говорилося вище, що ж до тактичних прийомів, то який з ранньосередньовічних народів їх не застосовував у повній мірі?

Ось як виглядає аргументація Д. І. Бліфельда з приводу цього питання. Процитувавши слова Псевдомаврикія про те, що анти люблять битися з ворогами в місцях, порослих лісом, в міжгір'ях, на кручах, і користуються всякого роду засідками, раптовими атаками, хитрощами.

він далі наводить, як паралель, епізод, розказаний Феофілактом, коли група слов'ян-розвідників, наскочивши на регулярні військові з'єднання візантійців, кинулися тікати до лісу, і останні ніяк не могли їх там здобути (стор. 195). Хочеться запитати Бліфельда, а чого, власне, він чекає від розвідників? Щоб вони вступили у відкритий бій з головними силами ворога і розбили його? Але такого в житті не буває і завжди розвідники, потрапивши у аналогічне становище, рятуються втечею.

В інших випадках аргументи, наведені Д. І. Бліфельдом, повертаються проти нього, як наприклад, історія здобуття слов'янами міста Топера. В цій історії Бліфельд теж бачить ілюстрацію до викладу «Стратегікона». Але насправді йдеться про діаметрально протилежну річ: якщо Псевдомаврикій твердить, що анти «нездатні битися в правильній битві, показуватися на відкритих і рівних місцях», то в історії з взяттям Топера слов'яни вдалися до хитрощів саме для того, щоб візантійців виманити на відкрите поле і зав'язати з ними правильний бій, на що ті аж ніяк не наважувалися. Цей епізод — одне з тих повідомлень, які знаходяться у непримиренному протиріччі з даними Псевдомаврикія.

А тим часом «Стратегікон» — спеціальний військовий твір, практичний посібник для воєначальника; якщо не вважати його написаним з провокаційною метою, саме ці наявні в ньому відомості заслуговують на спеціальну увагу. Тому аж ніяк не можна вітати мого опонента, який не знаходить нічого кращого, як проголосити найважливіші і найдостовірніші повідомлення автора «Стратегікона»... наслідком його візантійської зарозумілості: «з точки зору візантійського військового спеціаліста, все, що не укладалось в цю (візантійську військову — М. Б.) систему, було невірним і викликало навіть зневажливе до себе ставлення; організація військ не за візантійським зразком, без характерних для нього форм покори, означала взагалі відсутність військового строю; битви, які розігрувались не за правилами візантійського військового мистецтва — були неправильними битвами і т. д.» (стор. 194—195).

Тим самим Д. І. Бліфельд засуджує Псевдомаврикія, стверджуючи недостовірність, невірність його основних повідомлень. І дарма. Візантійським військовим спеціалістам зовсім не була властива така обмеженість у поглядах, яку їм приписує Д. І. Бліфельд, а уважне ознайомлення з джерелами переконує, що візантійці дуже добре уміли оцінювати свого супротивника. Інакше ті перемоги, які вони реально здобували над своїми численними ворогами, були б просто неможливими. Можу лише повторити думку з своєї статті 1953 р.: полководець, який готувався би до війни з антами за рецептами Псевдомаврикія, обов'язково зазнав би поразки, коли б зустрівся з такими антськими загонами, які діяли в подіях, описаних Прокопієм, Менандром, Феофілактом та іншими авторами.

Зрештою, Д. І. Бліфельд змушений і сам визнати незручність становища з питанням про військову справу у антів, і прагне вийти з нього, спираючись на свою власну (треба визнати, досить таки оригінальну) оцінку загальної історичної обстановки VII ст. Це — чи не найслабше місце всієї статті, автор якої через явно недостатню обізнаність в галузі історії Візантії¹², допустив деякі принципові помилки.

¹² Характерний штрих: наводячи цитату з моєї статті, де перелічені джерела з ранньої історії слов'ян: Прокопій, Агатій, Менандр, Йорнанд, Феофілакт, Іоанн Ефеський у супроводі слів «та ін.», Д. І. Бліфельд підкреслює це «та ін.», за яким нібито нічого не стоїть, засвідчуючи тим самим межі своєї власної ерудиції. Назвемо хоча б для розширення останньої кілька джерел, які в дійсності стоять за цими «та ін.»: Єварій, Псевдо-Захарія, Пасхальна Хроніка, «Чудеса св. Димитрія» (дуже важливе джерело, яке збереглося у двох варіантах VI і VIII ст., що дає можливість цікавих порівнянь) Псевдодіонісій, Феофан, Нікіфор, не кажучи вже про повідомлення деяких пізніших авторів, які стосуються цієї ж доби (Михайл Сірієць, Костянтин Багрянородний, Свіда та ін.).

Сюди, зокрема, належить теза про відновлення дунайської границі проти слов'ян в кінці VI — на початку VII ст., в якій Д. І. Бліфельд бачить головне пояснення особливостей «Стратегікона» як джерела з історії слов'ян.

Думка Д. І. Бліфельда зводиться до того, що причина різниці у військовому становищі антів Прокопія та інших джерел і антів Псевдомаврикія полягає в стані їх супротивника, тобто Візантії: першим доводилося діяти в часи Юстиніана і його найближчих наступників, коли «Візантійська імперія, яку роздирали внутрішні суперечності, знемагала в безперервних і кровопролитних війнах (на Сході з Персією, в Італії, Африці та навколишніми так званими варварськими народами)» (стор. 196). Другі діяли в часи Маврикія, «коли уклавши мир з Персією, влаштувавши справи в Італії і Африці, Візантії вдалось на деякий час відновити дунайську границю» (стор. 197).

В дійсності справа стояла якраз навпаки. Доба Юстиніана була періодом підйому Візантійської імперії, коли вона, переборовши внутрішні чвари, могла провадити широкі завойовницькі війни¹³. Криза імперії намітилася лише після смерті Юстиніана, а особливого розмаху набрала саме в часи правління Маврикія, до яких Д. І. Бліфельд відносить написання «Стратегікону»¹⁴.

Посилання на мир, укладений з Іраном в 591 р. завдяки здійсненому там державному перевороту, не рятує становища, бо цей мир аж ніяк не вплинув на хід подій на Балканах; слов'яни і авари наступають широким фронтом; в 597 р. слов'яни здійснюють облогу Солуні, неодноразово загрожують Константинополю. Договір з аварами, який забороняв візантійцям переходити Дунай (чи не його має на увазі Бліфельд, говорячи про відновлення Дунайської границі?) був укладений під стінами Константинополя влітку 600 р. внаслідок неможливості для Візантії продовжувати бойові дії і дуже скоро (ще того ж літа) був розірваний; військові дії відновилися і продовжувалися з перемінним успіхом. Стан імперії швидко наближався до катастрофи, яка і вибухнула через два роки, в 602 р. повстанням Фоки, що змело з трону Маврикія. VII ст.— найбільш бурхливий і складний період в історії Візантії, коли вона переживає глибокий занепад, щоб відродитися в наступну епоху, як нове, уже феодальне, суспільство.

Рух слов'ян проти Візантії розпадається на кілька етапів. Перший з них припадає на III—IV ст. н. е., коли перша хвиля слов'янських переселенців (анти і склавіни) заселяють землі на північ від Дунаю (територія сучасної Румунії)¹⁵. Епоха Прокопія (1-а половина VI ст.) — другий етап, коли та ж сама хвиля слов'ян починає рух за Дунай, але ще не осідає на задунайських землях. Колонізація останніх — становить зміст третього етапу, що розпочався війною 550—551 рр. і розвивався протягом того часу, до якого Д. І. Бліфельд відносить написання «Стратегікона», характеризуючи його «відновленням дунайської границі». Вона привела до поширення колонізаційної хвилі антів і склавінів на Балканські землі Візантії¹⁶. В цей же час в Наддунайщині з'являється друга колонізаційна хвиля слов'ян — північні слов'янські племена (сіверяни, смо-

¹³ Оплакуючи «знеможену» Візантію доби Юстиніана, мій опонент забуває, що війни, про які він пише, як про велике нещастя, були війнами загарбницькими, що провадилися з ініціативи Візантійської адміністрації.

¹⁴ Віднесення Д. І. Бліфельдом «Стратегікону» до часів імператора Маврикія є здогадкою, нічим не підтверженою. Навпаки, є деякі підстави вважати, що він написаний пізніше (можливо, його анонімність пояснюється приналежністю до іконоборської доби).

¹⁵ Наслідком цього було поширення черняхівської культури на території сучасної Румунії.

¹⁶ Наслідком цього була поява черняхівських пам'яток на території сучасної Болгарії, де вони датуються часом від VI ст.

зяни, другувіти та ін.). В часи коли миг бути написаний «Стратегікон», північ Балканського півострова являла собою суцільне море слов'янських поселень, серед якого окремими острівцями стояли деякі міста і фортеці, де перебувала візантійська адміністрація, практично позбавлена всякої влади. Слов'янські племена в цей час з'являються на Пелопонесі, проникають у Малу Азію, де виникають колонії, здатні виставляти з'єднання в 30 000 воїнів, в Сірію і т. д.

Говорити про відновлення в цей час Дунайської границі проти слов'ян можна лише всупереч реальній історичній обстановці тодішньої доби.

Але головним супротивником Візантії в цей час, звичайно, були не ті анти і склавіни, які турбували імперію в період, описаний Прокопієм (точніше, не їх прями нащадки). На той час перша колонізаційна хвиля вже розлилася по імперії і так чи інакше знайшла собі в ній місце. Серед другої хвилі, яка рухалася з півночі, треба думати, головне місце належало північним племенам, бо справжні анти, зайняті боротьбою з аварами, в цей час втратили свою попередню активність, а подекуди навіть виступали союзниками Візантії. Це дає підставу наполягати на правомочності моєї гіпотези, висловленої в статті 1953 р.

Коли 9 років тому писалася ця стаття, я був у досить скрутному становищі в тому відношенні, що тоді на території на південь від Дунаю (сучасна Болгарія) ранньослов'янські пам'ятки практично не були відомі. Зараз становище кардинально змінилося: розкопки в Попіні, де виявлені матеріали, подібні до роменської культури; дослідження С. Георгієвої в Разграді (античний Абритус), де виявлено матеріал пастирського типу,— свідчать про наявність археологічних слідів обох названих мною в статті 1953 р. груп слов'янських племен. Отже, те, що тоді висловлювалося, як більш-менш правдоподібна гіпотеза, зараз набуває свого безпосереднього матеріального підтвердження.

Не можна не відзначити, що теза про наявність в Наддунайських землях двох різних щодо рівня історичного розвитку груп слов'янських племен знаходить своє місце не лише в рамках «концепції антського періоду»¹⁷.

Отже, спроба Д. І. Бліфельда спертися у своїх трактуваннях на загально-історичну характеристику доби, про яку йдеться, зазнає цілковитого фіаско.

Не кращою є аргументація Д. І. Бліфельда і з приводу інших питань, які не є основними, хоча з нашої точки зору можуть до деякої міри доповнити загальну картину. Маємо на увазі звичай «антських» жінок йти за своїм чоловіком в могилу і питання про рабовласництво у антів. Самі по собі ці моменти не здатні розв'язати поставленої проблеми, бо наявні в джерелах відомості не дають можливості безпосереднього порівняння; але не позбавлені інтересу ті засоби, до яких вдається Бліфельд, аби будь-що довести свою головну тезу.

Міркування Д. І. Бліфельда з приводу рабовласництва взагалі не відзначаються ясністю. З одного боку він прагне довести, що повідомлення Псевдомаврикія змальовують цей інститут у досить розвиненому вигляді, а з другої — наполегливо переконує читача в тому, що свідчення інших джерел (Прокопія та ін.) по суті нічого не варті, бо йдеться в них власне не про рабство, а про захоплення полонених заради викупу. В який спосіб це доводиться, вже була мова вище (у зв'язку з історією Хільбудія), а зараз подивимось, як аналізується твір Псевдомаврикія.

Д. І. Бліфельд порівнює між собою два мої твердження, висунуті в різних працях на підставі даних «Стратегікона», з яких одне фіксує архаїчний характер рабовласництва в антів, а друге — наявність у них (крім

¹⁷ Порівняти, наприклад, праці румунської дослідниці М. Кішвасі-Комша.

рабовласницьких) такого типу відносин, що в певному розумінні можуть розглядатися, як зародки майбутньої феодальної системи. Ці твердження здаються моєму опонентові не сумісними одне з одним: «прямо-таки не віритися, що такі протилежні твердження висловлені на підставі одного і того ж джерела», — пише він (стор. 189). Але, коли вдуматись в діалектичну суть справи, ніякої несумісності тут нема. Германці епохи Таціта теж не мали розвиненого рабовласництва, але аналогічні зародки майбутніх феодальних відносин існували у них в I—II ст.¹⁸ В тому то й справа, що як у германців, так і у слов'ян розвиток класового суспільства йшов в напрямку ствердження не рабовласництва, а феодалізму і протягом певного часу відносини рабовласництва розвивалися тут паралельно розвитку феодальних відносин.

У зв'язку з нашою проблемою важливим є порівняння ступеня розвитку рабовласництва у антів Псевдомаврикія і у антів інших джерел; порівнювати ступінь розвитку тих відносин, які пізніше розвинулися, як феодальні, ми не маємо можливості, бо не знаходимо жодних відомостей з приводу цього сюжету ні у Прокопія, ні в інших джерелах його групи.

Щодо розвитку рабовласництва у антів Псевдомаврикія, то важливо не те, що вони відпущали полонених за викуп¹⁹, а те, що через деякий час рабський стан ліквідувався сам собою, незалежно від того, чи сплачувався викуп, чи ні, хоча й після того полонений повної свободи не одержував. Думаю, що інакше як архаїчною цю деталь назвати не можна. Тимчасом у тих антів, яких описують Прокопій та інші автори, подібного ми не знаходимо, навпаки, та ж історія Хільбудія показує, що там час рабського стану не обмежувався: сам Хільбудій перебував на становищі раба довгий час і не бачив перспективи щодо звільнення — незважаючи на те, що мав перед своїм паном неабиякі заслуги.

Повідомлення про те, що антські жінки «вважають смерть свого чоловіка своєю смертю і добровільно душать себе, не вважаючи перебування вдовою за життя», Д. І. Бліфельд називає ... деталлю поховального обряду (стор. 188). Ця заява стає підставою для твердження, що відсутність подібних відомостей у інших джерелах пояснюється тим, що вони взагалі нічого не пишуть про погребальні обряди слов'янських племен.

Звичайно, коли маємо справу не з якимсь конкретним повідомленням джерел, а з відсутністю такого, припускати можна все, що завгодно (хоча, на мою думку, в даному випадку мовчання є досить красномовним: важко уявити собі, щоб Прокопій при описі звичаїв антів не відзначив таку незвичайну з точки зору візантійця рису, якщо б вона була йому відома). Але в усякому разі важливим є те, що повідомлення Псевдомаврикія (як і всі інші його дані) знаходить своє підтвердження в роменській культурі, тоді як в пам'ятках південної групи слов'янських племен вона не відбилася. Зараз Бліфельд пише, що говорити про це «не доводиться, оскільки могильники цього часу ще, по суті, зовсім невідомі» (стор. 188), забуваючи, що ніхто інший, як він вперше висунув і обстоював цю тезу в кількох своїх працях²⁰.

Посилання мого опонента на парні поховання в дружинних некрополях IX—X ст. та повідомлення Льва Діакона можуть тільки заплутати справу: адже в одному випадку йдеться про добровільну смерть вільної жінки, а в другому — про криваву жертву, насильницьке вбив-

¹⁸ Говорити про феодалізм треба дуже обережно: подібні відносини існували, напр., в Дворіччі в шумерську епоху, проте феодалізм там не розвинувся. У своїх міркуваннях Д. І. Бліфельд надто прямолінійний.

¹⁹ Це прекрасно співіснує з найжорстокішими формами рабовласництва.

²⁰ СА, т. XX, М., 1954, стор. 160—161; Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1957, стор. 381. Саме на підставі робіт Д. І. Бліфельда, відомих мені тоді з рукописів, я включив цю тезу до своєї статті 1953 р.

ство рабині. До речі, цей жорстокий звичай (як переробку в нових умовах древньої традиції) знову-таки трапляємо на території поширення роменської (а не черняхівської) культури.

Закінчуючи свою статтю, Д. І. Бліфельд заявляє: «ми досить докладно і, як нам здається, цілком об'єктивно розглянули всі основні аргументи, що їх висунуто на користь того, що анти Псевдомаврикія — це інше, більш відстале суспільство, ніж анти решти візантійських авторів» (стор. 197).

Дозволю собі не погодитися з шановним автором принаймні в двох моментах: по-перше, розглянув він не «всі основні аргументи», а переважно те, що до цих аргументів ніякого відношення не має, залишивши без розгляду, наприклад, такий важливий момент, як організація військової справи. По-друге, і об'єктивності в його розгляді часом явно не вистачає. Найбільш важливі і варті уваги повідомлення Псевдомаврикія він проголошує наслідком зарозумілості і дивовижної обмеженості поглядів нашого автора або тлумачить в цілком довільному, суб'єктивному плані, тим самим заперечуючи — всупереч своїй декларації — всяке серйозне значення «Стратегікона», як історичного джерела. Не думаю, щоб така позиція могла сприяти успішному вивченню історії слов'ян у раннє середньовіччя.

РЕЗЮМЕ

Статья представляет собою критическое рассмотрение выступления Д. И. Блительда в 14-м томе «Археологии» в связи с оценкой одного из важнейших источников по истории славян VI—VIII вв. — «Стратегикона» Псевдомаврикия. Неудача выступления Д. И. Блительда, по мнению автора, определяется следующими моментами: 1) Неправильным методическим подходом к исследованию раннесредневековых источников, заключающемся в требовании оперировать только «прямыми свидетельствами» источников, а не анализом фактов, которые в них содержатся; 2) Отсутствием критического отбора материала, в результате чего главный вопрос о различии между «антами» Псевдомаврикия и подлинными антами других источников оказался запутанным случайными совпадениями, имеющими для своего времени универсальный характер; 3) Явно недостаточной осведомленностью Д. И. Блительда в области истории Византии VI—VIII вв., следствием чего явились совершенно невероятные утверждения, решительно противоречащие общеизвестным фактам.